

Kádár-rendszerválság

Szerkesztette: Pap Milán–Novák Attila

Századvég Kiadó
Budapest, 2023

Kádár-rendszerválság

Szerkesztette: Pap Milán–Novák Attila

Századvég Kiadó
Budapest, 2023

Kádár-rendszerválság

Szerkesztette: Pap Milán–Novák Attila

© A szerzők

© Századvég Kiadó, 2023

Felelős kiadó: Molnár Attila Károly
Olvasószerkesztő: Lehotka Gábor
Borítóterv: Albert Anna
Tipográfia és tördelés: BánTóthKata
Nyomdai munkálatok: Prime Rate Kft.

ISBN 978-615-6436-23-8

ISSN 2732-0553

Tartalom

Pap Milán–Novák Attila: Szerkesztői előszó	7
TRANSZFORMÁCIÓK	13
Kalmár Melinda: Hosszú rendszerváltozás. A nyolcvanas évek formációs vízióinak előképei	15
Medgyesi Konstantin: Tények és töprengések Grósz Károly miniszterelnökségéről	47
Riba András László: A rendszer holtpontig. A rendszerváltás intézményi előzményei a kései pártállam hatalomtechnikájában	77
PERCEPCIÓK	107
Csizmadia Ervin: Nyugat-Európa gondolati percepciója a késő Kádár-rendszerben	109
Pál Zoltán Miklós: A szociológiától a politológiáig. Politikatudományi kutatások az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében a nyolcvanas években	135
Pap Milán: Integráció és differenciálódás. Szocialista politikakép a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján	161
REZISZTENCIÁK	197
Tóth Eszter Zsófia: „Úgy érezte, szabadon él”. Drogpolitika az 1980-as évek Magyarországon	199
Csatári Bence: „Eljön majd a nap, amikor tiszta lesz az ég”. Az aczéli kultúrpolitika nyitása a piacgazdaság és a pluralizmus felé	221

Takács Tibor: „Mindenki tetű az MNK-ban”. Politika a punk körül az 1980-as évek Magyarországon	247
Mikecz Dániel: A politikai ökológia megjelenése Magyarországon. Elmélet és mozgalmi gyakorlat	269
Novák Attila: Egyszemélyes többség. A Salom Békecsoport, avagy zsidó ellenzéki hang a Kádár-kor végének Magyarországon (1983-1989)	289

Pap Milán–Novák Attila

Szerkesztői előszó

A nyolcvanas évek még azután is érdekes és talányos lehet a történettudomány számára, hogy az idő előrehaladásával már megfelelő történeti távlatból szemlélhető az évtized. Egyaránt tekinthetünk rá egy több évtizedes világpolitikai-gazdasági-katonai struktúra utolsó időszakaként, illetve az új nemzetközi normák, a globális kultúra és a körvonalazódó világhatalmi problémák kezdeteként. Talán már leírták ugyanezt minden évtizedről az első világháború után, ugyanakkor szembeötlő, ha számba vesszük a különbséget, hogy milyen állapotok és jövőperspektívák rajzolhatók fel a nyolcvanas évek elején, és ehhez képest milyen állapotokat találunk az évtized végén. Csak egy, de talán a legfontosabb területet említve, feltűnő, hogy míg a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején a Nyugat egy általános gazdasági és társadalmi válság képét mutatja, addig ugyanez a világhatalmi blokk, élén az Egyesült Államokkal, 1989-re megnyeri a világméretű politikai-gazdasági-katonai és persze ideológiai versengést, több évtizednyi válságba hajszolva a megrendült keleti tömböt. A hetvenes-nyolcvanas évek fordulójára az Egyesült Államok már túl volt a vietnami kivonulás kudarcán és a saját politikai felsőbbrendűségébe vetett hitet komolyan megtépázó Watergatebotrányon. Éppen egy újabb válság, az iráni túszi dráma borzolta az amerikai társadalom kedélyeit, amely újabb nemzetközi kudarc ígéretét hordozta magában. A nemzetközi pénzügyi rendszer változásai, az olajválság és a jóléti államok struktúráinak megroppanása nem sok jót tartogatott a „kapitalista blokk” államai számára, amelyekben komoly társadalmi igény mutatkozott egy új politika iránt. A keleti tömb országaiban

ugyanakkor még nem látszottak a kétségbeesés jelei, annak ellenére, hogy az okok már akkor is nyilvánvalók voltak a kortárs szemlélődő számára. Sőt, ahogy Gorskov admirálisnak, a szovjet haditengerészet vezérkari főnökének a tengeri hatalomról írt könyvében olvasható, a Szovjetunió és szövetségesei ekkor érezhették igazán nyeregben magukat, világhatalmi önbizalmuk mindenhol jelentkezett. A kötetet a hetvenes évek végén fordították angolra, majd magyar nyelven 1983-ban jelent meg *Az állam tengeri hatalma* címmel. Időközben a Szovjetunió intervencióba bocsátkozott déli szomszédja területén, Afganisztánban, ahol a gyors győzelmet borítékolták a moszkvai katonai és stratégiai elemzők. Ehhez képest az évtized végére minden a visszájára fordult: az Egyesült Államok a hidegháborúban először sikeres és kiterjedt visszaszorító stratégiát alkalmazott, amelyet a szovjet birodalom elsősorban gazdasági téren nem tudott elviselni. Ez véget vetett a hidegháborúnak, a kilencvenes évek elejére halasztva a szocialista katonai és gazdasági blokk teljes szétesését a Szovjetunióval együtt. Ebből a nézőpontból tekintve a keleti tömb államai számára a rendszer válsága mint a nyolcvanas évekről szóló vezető narratíva magától értetődően adódik. Nem beszélve arról, ha e nézőpont tartalmazza a kilencvenes évek eső felének véres etnikai összetűzéseit is. A földgolyóra kiterjedő tengeri hatalom vágya így csapott át belső konfliktusok nyomán gerjedő anarchikus állapotok máról holnapra való menedzselésének szükségszerűségébe. A szocializmus utolsó évtizedét magyar viszonylatban is a válság időszakának tekinthetjük. Ez azonban itthon már a hetvenes évek eleje óta érzékelhető volt, és az állampárt, a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) sem kerülhette el a válság tematizálását. Arról persze megoszlanak a vélemények, hogy e válság, amely elsőként a gazdaságban jelentkezett, honnantól datálható. Egyes vélemények szerint a szocializmus mindig is válságban volt már az ötvenes évek eleje óta, míg mások a reform hetvenes évek közepi lelassulásához kötik annak kezdetét. De tartható álláspont az is, hogy a gazdasági stagnálásra adandó, hetvenes évek végi reformlépések kudarcra, a

nyolcvanas években a második társadalom, a különféle ellenzéki szubkultúrák megerősödése, nyilvánvaló felívelése, az elnyomó gépezet gyengülése vagy az MSZMP 1985-ös XIII. kongresszusa nyomán és után végbement generációváltás, esetleg az évtized elejétől jelentkező és erősödő rendszerkritikus ellenzéki generáltak és jelezték a válságot Magyarországon. Izgalmas kérdés, hogy ebben az évtizedben milyen stratégiák láttak napvilágot, milyen forgatókönyveket dolgozott ki az egypárti vezetés a válság elkerülésének céljával. Hogyan tekintett az értelmiség a rendszer egyre nyilvánvalóbb válságára és átalakulásának irányaira? Milyen szemüvegen keresztül nézte a hatalom és hogyan kívánta megzabolázni a válságos évtized fiatal generációját, deviánsnak nyilvánított tagjait, a természeti környezetük miatt aggódókat és a vallási kisebbségeket? Az itt következő tanulmányok ezeket a kérdéseket kívánják boncolgatni, természetesen a teljesség igénye nélkül. Kötetünk tanulmányai a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Molnár Tamás Kutatóintézete (NKE MTKI) által szervezett 2022. novemberi konferencia előadásain alapulnak. A konferencia címe, *Rendszerváltás és politikai gondolkodás*, egyaránt utal a nyolcvanas évek válságának kontextusára, annak érzékelési formáira és az abból kivezető politikai utak elgondolásainak sokféleségére. Kötetünk első része, *Transzformációk* címmel, az átalakulás értelmére és miéértjére választ kereső tanulmányokat vonultat fel. Kalmár Melinda történész, a Szegedi Tudományegyetem (SZTE) tudományos főmunkatársa a nyolcvanas évekbeli rendszer-átalakulás folyamatának „többdimenziós” magyarázatait vonultatja fel, a különböző politikai-társadalmi formációs variánsokat tágabb, hidegháborús időkeretben tárgyalva. Medgyesi Konstantin történész, az SZTE munkatársa az átalakulás kényszerét és stratégiáit Grósz Károly miniszterelnök, majd pártfőtitkár sorsán keresztül értelmezi. Riba András László történész, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár szakmafejlesztési igazgatója a kései nyolcvanas évek tendenciáinak holtpontra jutását, az eredeti politikai szándékok átbillenését veszi górcső alá az állampárt hatalomtechnikai el-

járásainak vizsgálatakor. A második blokk a *Percepciók* címet viseli, tanulmányai azt taglalják, hogyan érzékelték az értelmiség és az állampárt által támogatott társadalomtudományi vizsgálódások az átalakulásokat. Csizmadia Ervin politológus, az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézetének (ELKH TK PTI) főmunkatársa a különböző magyarországi elitcsoportok és a kialakulóban lévő pártok Nyugat-képét elemzi, azonosítva a számukra releváns nyugati folyamatokat és szereplőket. Pál Zoltán Miklós történész, a Magyar Nemzeti Levéltár főlevéltárosa egy eddig kevésbé kutatott, ám a korszakban meghatározó jelentőségű intézmény, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének politikatudományi kutatásait mutatja be a később intézményesült magyar politikatudomány meghatározó szereplőivel. Pap Milán politológus, az NKE MTKI tudományos munkatársa a párt irányadó dokumentumai és a párt által megrendelt kutatások eredményei alapján tesz kísérletet a politikáról való szemlélet megváltozásának nyomon követésére a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján: hogyan vált a dinamikus társadalomátalakítás forradalom-központú politikája a differenciált társadalmi rendszer érdekekre és ösztönzőkre épülő rendszerévé. Végül a tanulmánykötet harmadik része a hatalommal ellentétes társadalmi-politikai mozgásokat kívánja példáin keresztül bemutatni *Rezisztenciák* címmel. Tóth Eszter Zsófia történész, társadalomkutató, a Mediaworks munkatársa a drogfogyasztás szabályozásán és a drogfogyasztók személyes példáin keresztül mutatja be a hatalmi politika korlátait. Csatári Bence történész, a Nemzeti Emlékezet Bizottságának főmunkatársa a könnyűzenével kapcsolatos kultúrpolitikai nyitás stratégiáját taglalja, amellyel a kultúrpolitikai vezetés elébe kívánt menni a gazdasági változásoknak és a politikai ellenállás lehetőségének. Ebbe a kultúrpolitikai nyitásban nem fért bele természetesen az a „szennyhullámnak” tartott új zenei generáció, amelynek legradikálisabb formáját a punkzenekarok jelentették. Takács Tibor, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának tudományos kutatója arról

ír, hogy a politika hogyan viszonyult ez utóbbi szubkultúra radikális rendszer- és politikaellenességéhez. Mikecz Dániel politológus, az ELKH TK PTI főmunkatársa egy másik, a hatalom számára politikailag értelmezendő szubkultúra, a politikai ökológia elméleti beágyazottságáról és hazai mozgalmi gyakorlatáról ír. Novák Attila történésznek, az NKE MTKI tudományos főmunkatársának tanulmánya a kései Kádár-korszak zsidó ellenzéki csoportja, a Salom Békecsoport nézeteit és a szovjet szövetségben kötelező Izrael-ellenes politikát megkérdőjelező gyakorlatát taglalja.

Jó olvasást, tartalmas időtöltést kívánunk!

TRANSZFORMÁCIÓK

Kalmár Melinda
Hosszú rendszerváltozás
A nyolcvanas évek formációs
vízióinak előképei

Többféleképpen lehet racionálisan beszélni arról a folyamatról, amelyben a magyarországi szovjet típusú, autark rendszer helyén a 20. század nyolcvanas éveiben kialakult egy demokratikus, többpártrendszerű, piacgazdaságra épülő működés. A narratívák eltérnek, s a különböző interpretációkhoz logikusan társulnak különböző fogalmak, korszak-meghatározások, kiemelt szereplők, másként értelmezett események, fordulópontok. Lényegi világképi és módszertani, illetve elemzői-alkati különbségekre világít rá az, hogy egy leírás milyen interpretációs mezőből választ magának az érvelését támogató, meghatározó elemeket.

Mindazonáltal ez a sokszínűség magának a folyamatnak a többdimenziós jellegét is világosan érzékelteti, és ez esetben is a másként értelmezések rendkívül jól kiegészítik egymást. Ha a legszembeutóbb jellemzőket, köztük az esemény-, illetve folyamatelnevezéseket vesszük sorra, azt látjuk, hogy a látványos történelmi fordulatot megnevező fogalomhasználatban mára paradigmaszerűen rögzültek hangsúlyok aszerint, hogy az elemzés az átalakulásban milyen társadalmi csoportoknak tulajdonít interpretációmeghatározó szerepet. Ha komolyan vesszük ezt a történetimegnevezés-szemantikát, akkor a különböző fogalmak egyértelműen más történelmi rekonstrukcióra utalnak. A *rendszerváltás* megnevezés leginkább azt emeli ki, hogy a késő kádári politikai vezetésnek aktív, meghatározó szerepe, tervezett szándéka volt az átmenetben. A *rendszerváltoztatás* viszont több teret hagy a tágabban értelmezett társadal-

mi szereplőknek, az ellenzéknek és a civileknek, azaz általában jobban számol az alulról jövő társadalmi nyomással. A *rendszerváltozás fogalom* pedig nyitva hagyja ezeket a kérdéseket, és a személytelenebb megközelítést választva nem köti konkrét szereplők „érdemeihez” a történelmi átalakulást.

Az időbeli azonosítást tekintve a történelmi tudat ugyanígy főként szűkebb, cezurális meghatározásban gondolkodik; a jeleniséget látványosan gyors történelmi fordulatként írja le, és 1989–1990-hez köti. Ahogy azonban nő a távolság az esemény és a történelmi interpretáció között, úgy fordul a figyelem a folytonosságok feltárása és elemzése felé. S ez az értelmezői elmozdulás a „személytelenebb” *rendszerváltozás*-nézőpontot erősíti. Ezáltal a fordulatszerű, intenzív átrendeződés mögött a hosszabb távú, mélyebb, összetettebb hatásokat kutatja. Általában a nyolcvanas évek közepéig vezeti vissza a közvetlen mozgatókat, természetes cezúráként tekintve a Szovjetunióban bekövetkezett hatalmi váltásra, Mihail Gorbacsov 1985-ös pártfőtitkári hivatalba lépésére. Ha ezen a korszakhatáron túllépünk, s a nyolcvanas évek egészét vesszük figyelembe, az már módszertani és szemléleti szempontból is többet jelent, mint néhány év hozzáadását a korábbi vizsgálódáshoz; egyértelműen történelmi nézőpontváltásra utal. Az ennél is távolabbra tekintő elemzéseknek pedig már többszörösen számolniuk kell a térségi, nemzetközi kontextusokkal és a globális hatásokkal éppúgy, mint az évtizedeken átívelő makro- és mikrofolyamatok bonyolult kölcsönhatásaival.

A tágabb időbeli és fogalmi perspektívák egyik kulcskérdése, hogy miként is alakulhat(ott) át egy tartósnak ígérkező politikai-gazdasági formáció egy másikba: látványosan, fordulatszerűen vagy inkább folytonos, jórészt evolúciós elmozdulások következményeként, s hogy ezekben milyen szerepe van a külső és belső késztetések közti interferenciáknak. Nem kevésbé fontos kérdés, hogy az átalakulás(ok) szereplőinek volt-e víziója arról, hova szeretnének megérkezni, illetve hogy az adott determinációk között mit tartanának egyáltalán lehetséges eredménynek, ha a rendszer el tudna mozdulni a fundamentálisan már beállt központosító formáitól.

A kelet-közép-európai formációs átrendeződések esetén is, mint minden radikális változásnál, ezek lényegi, ám nem könnyen megválaszolható kérdések. A korszak szereplőinek percepcióját, beleértve a formálódó, kisszámú ellenzékét is, döntően meghatározta, hogy a nyolcvanas években a determinációk között változatlanul és elsődlegesen a térség második világháború utáni közvetlen geopolitikai helyzetével kalkuláltak, vagyis az ebből adódó kényszereket állandó keretnek tekintették. Abból a feltevésből indultak ki, hogy a szovjet dominancia beláthatatlan ideig még meghatározza a korábban befolyási övezetébe került (kis)államok létének teljes spektrumát: gazdaságuk szerkezetét, politikai viszonyaikat, kulturális mozgásterüket.

A visszatekintő történelmi tudat ehhez képest sokkal könnyebben érzékeli, hogy magát a szovjet közeget is mindvégig alakították a tágabb, külső körülmények, amelyeknek végső soron logikus következménye volt egy századvégi, tervezett elmozdulás. A globális hatások – összekapcsolódva a belső készlettel – folyamatosan módosították, erodálták a rendszert, aminek végül, bár szándék nélkül, része lett a kelet-közép-európai régió elengedése is.¹ Ha tehát a determinációk feltérképezése kiterjed a 20. század tágabb globális összefüggéseire is, világossá válik, hogy a külvilágtól és annak formáló hatásaitól birodalmi léptékű, autoriter rendszerek sem tudnak teljes mértékben intakt módon elzárkózni; semmilyen virtuális vagy valóságos vasfüggönnyel, falakkal, aknazárakkal. A globális és a regionális környezet minden történelmi szereplőre hat, a kérdés az, hogy miként.

Amikor a szovjet modell 20. század végi átalakulását vizsgáljuk, a legtágabb értelemben vett kontextusokat is figyelve arra a következtetésre juthatunk, hogy a nyolcvanas években valójában egy több évtizede zajló átalakulási folyamat egyik fordulatát regisztráljuk. Olyan történelmi eseményt, amely éppen ezért nem volt egészen „véletlen”, hanem mintegy kódolva jelen volt az előzményekben, legalábbis az egyik lehetséges kimenetként.

---

¹ A Breznyev-doktrína lebegtetéséről: Békés 2019, 317–322.

Noha a váltás meghatározó előzményeként legtöbbször a gorbacsovi reformpolitikát szokás emlegetni, valójában a Lenin által megalapozott, szovjet típusú rendszer folyamatos változásban volt, különösen azt követően, hogy a 20. század közepén a második világháború egyik következményeként a kelet-közép-európai régió a befolyási övezetébe került. Az újonnan meghódított területek eltérő gazdasági-politikai és kulturális adottságai, illetve hagyományai innentől kezdve hamarosan kényszerítő viszonyterővel hatottak a birodalmi központra, amely így, saját belső válságaival is küzdve, továbbá saját európai stratégiájától is ösztönözve, már az ötvenes évek közepétől kezdett reformpályára állni. Megindult egy evolúciós, folytonos rendszer-flexibilizáló trend, amelynek a nyolcvanas években egy újragondolt, tervezetten rugalmas, de még mindig központosító formáció lett volna az újabb állomása. Olyan modell, amely a klasszikus polgári értelemben nem demokratikus, a klasszikus kapitalista értelemben nem korlátok nélkül szabadpiaci és a klasszikus szabadságjogok értelmében nem is teljesen liberális. Ugyanakkor a társadalom tagjainak a piaci viszonyokhoz képest szociálisan több (bár alacsonyabb színvonalú) alanyi jogon járó védelmet ígér, és főként továbbra is hangoztatja az erőteljes *gazdasági és identitásprotekciónizmust* a külvilággal, elsősorban a globalizáló Nyugattal szemben.

A szovjetrendszer-flexibilizáló szakasznak tehát az ötvenes évek közepén van a kezdőpontja. Gazdaságszerkezeti finomítások, a központosító állam reformjai, némi társadalmi és kulturális globalizálódás jelezték, hogy a rendszeren belüli modellvariáns bontakozik ki, s a *lenini–sztálini* radikális állam kezd reformpályára állni.² A század közepén megfogalmazott központi jövőképváltás alapjaiban határozta meg nemcsak a szovjet típusú modell későbbi formálódásának gyakorlatát, de a kö-

---

² Abigail R. Esman más megközelítésben az Iszlám Államra használja ugyanezt a kifejezést. Lásd: *Radical State: How Jihad Is Winning Over Democracy in the West*. Santa Barbara (CA), Praeger Security International, 2010.

vetkező néhány évtized stratégiai vízióit is; ráadásul nemcsak a legfelső politikai szinteken, hanem az ellenzéki gondolkodásban is. A hruscsovi vízió nemcsak a praxist, de a rendszerről való általános gondolkodást is hosszú időre pályára állította.

A szovjet blokk reformpályáinak nyomon követését ugyanakkor inkább nehezítik, mint megkönnyítik az egymást értékelő szovjet vezetők ideológiai nyilatkozatai. Gorbacsov a brezsnyevi korszakot terméketlen pangásnak írta le, Brezsnyev viszont feleslegesen és destabilizálóan hektikusként értékelte a hruscsovi periódust. A politikai vezetők önértelmezésének és identitásmeghatározásának elsődleges logikája, hogy legitimációjuk egyik lényeges elemeként elődeikhez képest saját jelentőségüket definiálják, jövőképeiket viszont ez csak részben befolyásolja.

A professzionális történeti emlékezet kritikával szemléli mindegyik imázsépítő ideológiát. Ebből kiindulva az látszik, hogy Sztálin halála után Hruscsov radikálisan és végérvényesen reformpályára állította a szovjet típusú működést, az őt követő Brezsnyev pedig – a hivatalos Hruscsov-kritika ellenére – pontosan ugyanezen a nyomvonalon haladva a bel- és külpolitikában is intenzíven folytatta az átalakító stratégiát, csak kiszámíthatóbb formákban és tempóban. Az a reformpálya tehát, ami a nyolcvanas évekre egy szervesen formálódó modellváltásban kulminált volna, az ötvenes években vett először lendületet. Akárha egy homorú gördeszkapálya egyik csúcsáról elmozdulva átlendülhetett volna egy másik pontra is, de még mindig egy rendszer keretein belüli pontra. Ám ez a mozgás végül nem oda billent át, ahova működtetői a nyolcvanas években tervezték, remélték.

A víziók koordináta-rendszere

Az autoriter rendszerek átalakulási pályáinak értelmezésekor az egyik kritikusan fontos kérdés, hogy milyen tényezők készíthetik az ilyen típusú működéseket, így a szovjetet is, hogy eltérve a fundamentális alapoktól egyre differenciálódóbb

pályát kövessenek. A külvilágból érkező hatásokhoz történő kényszerű igazodást Kenneth Waltz domesztikálódásnak nevezi, a belső társadalmi igényeknek/elvárásoknak/nyomásoknak engedő politikát Stephen Walt pacifikálódásnak. A kettő összjátékának szisztematikus történeti feltérképezése mindenkor jelentősen hozzájárulhat a modern, nem demokratikus rendszerek működésének megértéséhez és a lehetséges kimenetek valószínűsítéséhez.

Az autoriter rendszerek viszonya a legtágabb, globális környezetbe rendszerint kettős. Az egyre erősödő globális versengések turbulenciái egyfelől teremtik/előhívják ezeket a – többnyire felzárkózni kényszerülő, központosító, autark, protekcionista – modelleket. Másfelől nem sokkal később deautarkizáló átalakulásra, flexibilizáló alkalmazkodásra is ösztönzik őket. Bár az autark rendszerek szelektíven alkalmazkodó, alternatív módon felzárkóztató stratégiákban – modellekben és ideológiákban – gondolkodnak, a külvilággal való érintkezésük mégis egyre erősödő adaptációs kényszereket hív elő, ami viszont előmozdítja működésük konszolidálását, nemritkán pedig formációs integritásuk felpuhulását is. A két világháború közt kialakult jobb- és baloldali rendszerek egyaránt bejárták ezeket a fázisokat. Konszolidálódásuk után a legkomolyabb kihívást mindegyikük számára a rendkívül gyorsuló technológiai fejlődés és a nyomában haladó globális gazdasági, társadalmi, életmódbeli és kulturális átalakulások, valamint az integrációs turbulenciák jelentették, amelyektől csak időszakosan tudtak autark módon elzárkózni, de sohasem teljesen következetesen intakt módon. Többnyire azért nem, mert gazdasági és külpolitikai stratégiai érdekeik arra ösztönözték őket, hogy egyre tágabb körben működjenek együtt a külvilággal.

Ugyanakkor a kortárs történeti modellezés és előrejelzés nehézségét mutatja, hogy az öngerjesztő reformpályák ellenére kevesen voltak, akik megjósolták volna például a szovjetrendszer felbomlását. Köztük volt az amerikai külpolitikai tanácsadó Brzezinski, aki határozottan állította, hogy a technotron korszak, azaz a számítógépek rohamos elterjedése lesz majd az

a kihívás, aminek a moszkvai központú, lassan fejlődő birodalom nem tud megfelelni.³ A nyolcvanas évek közepéig mégis úgy tűnt, hogy a szovjetrendszer *reformingája* nem mutat kezelhetetlen kilengéseket. Azaz a politikai szándék úgy tudja a rendszerműködést fokozatosan rugalmasabbá tenni, hogy a változások volumene ne írja felül a *rendszeridentitás* felülről megtervezett határait. S bár az eredeti lenini vízióhoz képest a modell – a globális viszonyrendszer hatására – a gyakorlatban többször is kisebb-nagyobb evolúciós átbillenésen ment keresztül, de a birodalommegtartó kereteket a nyolcvanas évek végéig nem lépte át, nem hagyta el.⁴

Kelet-közép-európai viszonzhatások

Kérdés, hogy a globális környezet percepcióformáló impulzusai mellett a formációs víziók alakulásában volt-e a kelet-közép-európai regionális adottságoknak bármiféle hatása. A második világháború után ez a térség meghódított területként került a szovjet birodalmi nagymozgások vonzásába, s a sztálini szakaszból nyolc év jelentette azt a halmazati metszetet, amit a szovjetizálás első, fundamentális periódusának tekinthetünk. Később viszont ez az újonnan csatolt régió összetett viszonzhatást gyakorolt a szovjet formációs elképzelésekre, melyek aztán gyakorlati stratégiai módosításokként tértek vissza az alárendelt államok életébe.

A pufferként is szolgáló kelet-közép-európai terület kezdetben még a történelmi győzelem eufóriáját jelentette a szovjet központ számára, látenszen pedig a további európai térnyerés

---

³ Brzezinski 1974.

⁴ Riba András László hasonlóan átbillenésként értelmezi közvetlenül a rendszer-váltás időszakában az MSZMP politikai szándékainak és lehetőségeinek az átrendeződését. Riba 2021, 15.

ígéretét. Új megvilágításba helyezte az Eurázsia-koncepciókat, az európai befolyásszerzés lehetőségeit. Ebben a stratégiában kockázatot jelentett, hogy mindez feltételezte a Nyugattal való folytonos érintkezést, miközben a versengő szuperhatalmi blokkok közé ékelődött Kelet-Közép-Európa államai maguk is veszélyes instabilizáló impulzusokat hordoztak. A frissen csatolt birodalmi végek politikai asszimilálása csak részben történetelt meg az ötvenes évek első felében, s a rendszer-kompatibilizálási nehézségeket jól mutatta, hogy nem sokkal a látszólag sikeres szovjetizálást követően, néhány éven belül kitűntek a régió gyors asszimilálásának határai. A szovjet vezetésnek néhány éven belül látványos lázadásokkal kellett szembenéznie, melyeket Európa közepén szintén látványos, nyílt erőszakkal tudtak csak időlegesen elfojtani.

A térség első lázadásai és a Szovjetunió belső működési zavarai egyaránt arra ösztönözték a moszkvai központot, hogy újrarendelje a rendszer egészével kapcsolatos vízióit. A posztstálini szovjet vezetésnek hatékonyabb formációs keretekre volt szüksége, amelyek nagyobb rugalmassággal, vagyis kisebb feszültséggel biztosítják a központi kormányzást. Ennek a szemléleti váltásnak az eredményeként néhány évtized alatt kialakultak azok a sajátos víziós keveredések, amelyekben a nagyhatalmi központ és az alávetett térség rendszerkísérletei hol fuzionáltak/konvergáltak, hol divergálódtak, esetenként közvetlenül konfrontálódtak. Összességében azonban együttesen alkották azt a politikai és szellemi közeget, amely a nyolcvanas években az utolsó szakasz heterogén jövőképeit is meghatározta.

Miután tehát a szovjet kormányzás megértette, hogy a külvilágból áramló globális trendekre, determinációkra fogékonyabb európai „végek” a gyorsuló, nyugati típusú civilizációs változásokat nem tudják feltartóztatni, fokozatosan újratervezték ezek szerepét. A külső nyugati és globális hatásoktól elválasztó pufferfunkciót ekkortól részben felváltotta a nyugati világgal összekötő diplomáciai és stratégiai szerep, s nem kevésbé fontos fordulatként a modellfejlesztést tekintve a „népi demokrácia” kísérleti műhely funkciója. Utóbbi azonban nem csupán az időről

időre visszatérő lázadások tényéből adódott, hanem az ezeket kísérő – előkészítő vagy éppen a tanulságokat levonó – kelet-közép-európai teoretikus aktivitásból is. Ebben a lázadásokat és konszolidációperiódusokat egyaránt magában foglaló folyamatban a központ és a csatolt részek együtt létezése, ha nem is azonos mértékben, de alakították egymás vízióit és struktúráit.

A birodalmi központ és az alávetett térség interferenciái közt a felülről lefelé ható változások egyértelmű jele volt a hrucscsovi vezetés új ideológiája, víziója és gyakorlata. A belső szövetségeire nézve is koegzisztenciáról, azaz békés egymás mellett éléstről beszélt, s arról, hogy a politikai struktúrában több rokon modellvariánst, rokon formációt ismer el: az orosz-szovjet összszövetségi etalonhoz képest a népi demokratikust, valamint a jugoszláv, a kínai, a nyugati parlamenti, a forradalmi, fegyveres felszabadító és még egyéb variánsokat is.⁵ A népi demokrácia ebben az összefüggésben az eredeti szovjettől valamelyest eltérő variánsok összessége volt, később pedig egy rugalmasabban, áttételesebben elnyomó rendszer előképe. „Egypárti pluralista” vagy kvázikoalíciós modell, amelyről feltételezhetjük, hogy még éppen elviselhető lehetne a kelet-közép-európai térség és a Baltikum társadalmi számára, és még esetleg elmozdíthatná a szovjet központot is egy kevésbé merev, tehát kevésbé törékeny rendszer felé. A népi demokráciát a XX. kongresszus határozata úgy írta le, hogy az a „kulcspozíciók birtokbavétele”,⁶ azaz, felülről szervezett önkormányzatok koordinált rendszere.

Ennek a víziós keretnek volt egyik központi fogalma a *népi állam*, amely arra utalt, hogy a történelmi jövőben ezeknek a rokon rendszereknek a működése tendálhat egy lazábban adminisztratív, rugalmasabban értelmezett öntevékenység felé. A népi állam előrevetített modellje a politikai szisztéma plebejus, szociális és főként *részvételi* jellegét hangsúlyozta, s ehhez jó kiindulópontnak tűnt a kelet-közép-európai népi demokra-

---

⁵ Az SZKP XX. kongresszusa. 1956. február 14–25. é. n., 44–45.

⁶ Uo., 522.

tikus forma, mivel ötvözni látszott a biztos központi irányítást és a kvázidemokratikus mozgásokat. Arra a lehetőségre utalt, hogy egy gondosan, sajátosan integrált struktúrában lehetne parlament vagy kvázitöbbpártiság is, és szerveződhetnének társadalmi, érdekvédelmi csoportok, ha a szabályokat, a kereteket és a vezetőket, illetve a képviselőket továbbra is többnyire az állam jelölné ki, és ellenőrizné. A halványan körvonalazódó teória azt jelezte, hogy a szovjet szféra vezetői valamiféle önkormányzatisággal kísérleteztek volna, és nem kizárólag a gazdaságban. A szövetséges népi demokráciák sajátosságai mellett ehhez figyelembe vehették még az ekkor már nem ellenségnek tekintett jugoszláv öngazgatás teóriáit és tapasztalatait is.

Az alárendelt kelet-közép-európai államok felől, azaz „alulról” nézve a lengyel és magyar reformer vezetés reagált elsőként erre az új, szovjet formációs irányra. Evolúciós vagy revolúciós körülmények között, de mindkét országban megerősödtek a népfrontos, érdekképviseleti és önkormányzati formák képlékenyen integráló vonásai. A Lengyel Egyesült Munkáspárt (LEMP) vezetése a szocializmus lengyel útjának fontos elemeként kezdte emlegetni a munkástanácsok, a néptanácsok és a paraszti önkormányzatiság fejlesztését. A párt 1956-os VII. plénuma több ponton utalt egy erősen korlátozott, szimbolikus önkormányzatiságra, azaz az életszínvonal javítása mellett ígért némi demokratizálást is. Elvi határozatot hozott a munkásönkormányzatra és az üzemi bizottságok, szakszervezetek jogaira, s a Nemzeti Frontot 1956 decemberében Nemzeti *Egységfront*tá alakította. Ez utóbbit a politikai pártok és szervezetek együttműködésének kereteként felső szintű *konzultációs fórum*nak tekintette, amennyiben kiindulópontként „elismerik” a LEMP vezető szerepét az állam életében.⁷ Az új intézmény a

---

⁷ Szokolay 1976, 108–12, 118, 124. Idézi Edward Ochabnak, a LEMP KB első titkárának beszámolóját a párt 1956-os VII. plénumán. A lengyel viszonyokról és az 1957. januári választásokról: Machcewicz 2009, 214–233.